

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Загальна психологія**»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 13. Сприйняття

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та
психології Протокол від 15.08.2023 № 8

Розробники:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук,
доцент Шиліна А. А.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності
Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, с.н.с.
Мацегора Я. В.

2. Доцент кафедри соціології та психології педагогіки факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат
психологічних наук, доцент Чепіга Л.П.

План лекції

1. Загальна характеристика сприйняття
2. Фізіологічні основи сприйняття
3. Основні властивості і види сприйняття
4. Індивідуальні відмінності в сприйнятті і його розвиток у дітей
5. Предмет і фон в сприйнятті
6. Взаємовідносини цілого і частини в сприйнятті
7. Сприйняття простору
8. Сприйняття руху і часу

Рекомендована література:

1. Буняк Н.А. Загальна психологія: лекції. Тернопіль: вид-во ТНТУ ім. І. Пулюя, 2017. 300 с.
2. Загальна психологія: [підручник для студ. вищ. навч. закладів] / [О. В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук ін.]; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. К. Каравела. 2011. 464 с.
3. Ільїна М.Л. Загальна психологія: теорія та практикум: навч. посібник /Суми: Унів. кн., 2011. 352 с.
4. Максименко С.Д. Загальна психологія. Центр навчальної літератури. 2019. 272 с.
5. Поліщук С.А. Психологічні практики в системі підготовки практичних психологів : навч.-метод. Посібник. Суми: Унів. кн., 2012. 135 с.
6. Сергеєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасека О. В. Загальна психологія. Навч. посіб. К. Центр учбової літератури, 2012. 296 с.

Текст лекції

1. Загальна характеристика сприйняття

Сприйняття - це цілісне відображення предметів, ситуацій, явищ, що виникають при безпосередньому впливі фізичних подразників на рецепторні поверхні органів почуттів.

У попередній лекції ми розглядали відчуття. Суть цього процесу також полягає в відображенні реально існуючого світу. Поняття «відчуття» і «сприйняття» взаємопов'язані між собою, проте між ними існують і корінні відмінності. Коли ми говорили про відчуття, то підкреслювали, що їх зміст не виходить за межі елементарних форм відображення, а суть процесів відчуття полягає в відображенні лише окремих властивостей об'єктів і явищ навколишнього нас світу. Однак реальні процеси відображення зовнішнього світу виходять далеко за межі елементарних форм. Людина живе не в світі ізольованих світлових або кольорових плям, звуків або дотиків, він живе в

світі речей, предметів і форм, в світі складних ситуацій. Все, що б людина не сприймав, незмінно постає перед ним у вигляді цілісних образів.

Відображення цих образів виходить за межі ізолюваних відчуттів. Спираючись на спільну роботу органів почуттів, відбувається синтез окремих відчуттів в складні комплексні системи. Цей синтез може протікати як в межах однієї модальності (наприклад, коли ми дивимося кінокартину, відбувається об'єднання окремих зорових відчуттів в цілі образи), так і в межах кількох модальностей (сприймаючи апельсин, ми фактично об'єднуємо зорові, дотикові, смакові відчуття, приєднуючи до них і наші знання про нього). Лише в результаті такого об'єднання ізолювані відчуття перетворюються в цілісне сприйняття, переходять від відображення окремих ознак до відбиття цілих предметів або ситуацій. Тому основною відмінністю сприйняття від відчуття є предметність усвідомлення всього, що впливає на нас, т. Е. Відображення об'єкта реального світу в сукупності всіх його властивостей або, іншими словами, цілісне відображення предмета.

Як ви вже здогадалися, сприйняття включає в себе відчуття і ґрунтується на ньому. При цьому всякий перцептивний образ включає в себе цілий ряд відчуттів, так як будь-який предмет або явище володіють багатьма і різними властивостями, кожне з яких здатне незалежно від інших властивостей викликати відчуття. Однак було б помилкою вважати, що такий процес (від відносно простих відчуттів - до складного образу сприйняття) є простим підсумовуванням окремих відчуттів. Насправді сприйняття (або відображення) цілих предметів або ситуацій набагато складніше. Крім відчуттів в процесі сприйняття задіяний попередній досвід, процеси осмислення того, що сприймається, т. Е. В процес сприйняття включаються психічні процеси ще більш високого рівня, такі як пам'ять і мислення. Тому сприйняття дуже часто називають перцептивною системою людини.

В даний час існують різні теорії процесу розпізнавання образів. У цих теоріях основна увага приділена наступного питання: як зовнішні сигнали, що впливають на органи чуття, перетворюються в осмислені перцептивні образи? Як правило, ми впізнаємо оточуючі нас предмети і події легко і швидко; тому може створитися враження, що пов'язані з розпізнаванням операції прості та безпосередні. Однак це зовсім не так. Спроби інженерів створити машини, які були б здатні розпізнавати символи та звуки, звичайні для навколишнього нас середовища, в більшості випадків закінчуються невдачею. Системи сприйняття тварин, навіть самих примітивних, за своїми можливостями далеко випереджають подібні машини.

Дослідження психофізіології показують, що сприйняття є дуже складним процесом, що вимагає значної аналітико-синтетичної роботи. Перш за все, отриману нами інформація про об'єкти і явища навколишнього нас світу ні в якій мірі не є результатом простого подразнення органів чуття і доведення до кори мозку від периферичних органів, що сприймають збудження. У процес сприйняття завжди включені рухові компоненти (обмацування предметів і рух очей при сприйнятті конкретних предметів; проспівування або проговорювання відповідних звуків при сприйнятті мови). Тому сприйняття

найправильніше позначати як сприймає (перцептивну) діяльність суб'єкта. Результатом цієї діяльності є цілісне уявлення про предмет, з яким ми стикаємося в реальному житті.

У свою чергу, цілісне відображення предмета вимагає виділення з усього комплексу впливають ознак (колір, форма, вага, смак і т. Д.) Основних провідних ознак з одночасним відволіканням (абстракцією) від несуттєвих. Ймовірно, ми не помилимося, якщо висловимо припущення про те, що на даному етапі сприйняття у формуванні перцептивного образу може брати участь мислення. У той же час наступного етапу сприйняття вимагає об'єднання групи основних істотних ознак і зіставлення сприйнятого комплексу ознак з колишніми знаннями про предмет, тобто в процесі сприйняття бере участь пам'ять. Якщо при такому зіставленні гіпотеза про пропонований предмет збігається з інформацією, що надходить, виникає впізнавання предмета і відбувається його сприйняття. Якщо гіпотеза не узгоджується з інформацією, що реально доходить до суб'єкта, пошуки потрібного рішення тривають до тих пір, поки суб'єкт не знайде його, т. Е. Поки він не дізнається предмет або НЕ принесе її до певної категорії. Причому слід мати на увазі, що сприйняття знайомих предметів (чашка, стіл), їх впізнавання відбувається дуже швидко - людині досить об'єднати два-три сприймаються ознаки, щоб прийти до потрібного рішення. Однак при сприйнятті нових або незнайомих предметів впізнавання їх протікає набагато складніше і в більш розгорнутих формах. Повний сприйняття таких предметів виникає як результат складної аналітико-синтетичної роботи, при якій виділяються одні, істотні, ознаки, гальмуються інші, несуттєві, і сприймаються ознаки об'єднуються в одне осмислене ціле. Тому швидкість впізнавання або відбиття об'єкта реального світу багато в чому залежить від того, наскільки сприйняття, як процес, активно, т. Е. Наскільки активно йде відображення цього об'єкта.

Отже, величезну роль в сприйнятті грає наше бажання сприймати той чи інший предмет, свідомість необхідності або обов'язки сприйняти його, вольові зусилля, спрямовані на те, щоб домогтися кращого сприйняття, наполегливість, яку ми в цих випадках виявляємо. Таким чином, в сприйнятті предмета реального світу задіяні увагу і спрямованість (в даному випадку бажання).

Говорячи про роль бажання сприймати об'єкти оточуючого нас світу, ми мимоволі доводимо те, що наше ставлення до того, що ми сприймаємо, має велике значення для процесу сприйняття. Предмет може бути цікавий або байдужий для нас, т. Е. Він може викликати у нас різні почуття. Природно, що цікавий для нас предмет буде сприйматися нами більш активно, і навпаки, байдужий для нас предмет ми можемо навіть не помітити.

Таким чином, необхідно зробити висновок, що сприйняття - це дуже складний, але в той же час - єдиний процес, спрямований на пізнання того, що в даний момент впливає на нас.

2. Фізіологічні основи сприйняття

Фізіологічною основою сприйняття є процеси, що проходять в органах почуттів, нервових волокнах і центральній нервовій системі. Так, під дією подразників в закінченнях нервів, наявних в органах почуттів, виникає нервове збудження, яке по провідних шляхах передається в нервові центри і, в кінцевому підсумку, в кору головного мозку. Тут воно надходить в проєкційні (сенсорні) зони кори, які являють собою як би центральну проєкцію нервових закінчень, наявних в органах почуттів. Залежно від того, з яким органом пов'язана проєкційна зона, формується певна сенсорна інформація.

Слід зазначити, що описаний вище механізм є механізмом виникнення відчуттів. І дійсно, на рівні запропонованої схеми формуються відчуття. Отже, відчуття можуть бути розглянуті як структурний елемент процесу сприйняття. Власні фізіологічні механізми сприйняття включаються в процесі формування цілісного образу на наступних етапах, коли збудження від проєкційних зон передається в інтегративні зони кори головного мозку, де і відбувається завершення формування образів явищ реального світу. Тому інтеграційні зони кори головного мозку, що завершують процес сприйняття, часто називають перцептивними зонами. Їх функція істотно відрізняється від функцій проєкційних зон.

Ця різниця чітко виявляється при порушенні діяльності тієї чи іншої зони. Наприклад, при порушенні роботи зорової проєкційної зони настає так звана центральна сліпота, т. Е. При повній справності периферії - органів почуттів - людина повністю позбавляється зорових відчуттів, він нічого не бачить. Зовсім інакше йде справа при ураженнях або порушенні роботи інтегративної зони. Людина бачить окремі світлові плями, якісь контури, але не розуміє, що він бачить. Він перестає осмислювати те, що впливає на нього, і не дізнається навіть добре знайомі предмети. Аналогічна картина спостерігається при порушенні діяльності інтеграційних зон інших модальностей. Так, при порушенні слухових інтеграційних зон люди перестають розуміти людську мову. Подібні захворювання отримали назву агностичних розладів (розлади, що призводять до неможливості пізнання), або агнозій.

Фізіологічна основа сприйняття ще більше ускладнюється тим, що воно тісно пов'язане з руховою діяльністю, з емоційними переживаннями, різноманітними розумовими процесами. Отже, розпочавшись в органах почуттів, нервові порушення, викликані зовнішніми подразниками, переходять в нервові центри, де охоплюють собою різні зони кори, вступають у взаємодії з іншими нервовими збудженнями. Вся ця мережа збуджень, взаємодіючих між собою і широко охоплюють різні зони кори, і становить фізіологічну основу сприйняття.

Оскільки сприйняття тісно пов'язане з відчуттям, можна припустити, що воно, як і відчуття, є рефлекторним процесом. Рефлекторну основу сприйняття розкрив І. П. Павлов. Він показав, що в основі сприйняття лежать умовні рефлекси, т. Е. Тимчасові нервові зв'язки, що утворюються в корі великих півкуль головного мозку при дії на рецептори предметів або

явищ навколишнього світу. При цьому останні виступають в якості комплексних подразників, так як при обробці викликаного ними порушення в ядрах кіркових відділів аналізаторів протікають складні процеси аналізу і синтезу. І. П. Павлов писав: «В гармонії з безперервно і різноманітне хитається природою, агенти в якості умовних подразників то виділялися півкулями для організму у вигляді вкрай дрібних елементів (аналізувалися), то зливалися в різноманітні комплекси (синтезувалися)». Аналіз і синтез забезпечують виділення об'єкта сприйняття з навколишнього середовища, і на цій основі все його властивості об'єднуються в цілісний образ.

Тимчасові нервові зв'язки, що забезпечують процес сприйняття, можуть бути двох видів: утворені в межах одного аналізатора і міжаналізаторних. Перший вид має місце при впливі на організм комплексного подразника однієї модальності. Наприклад, таким подразником є мелодія, яка представляє собою своєрідне поєднання окремих звуків, що впливають на слуховий аналізатор. Весь цей комплекс діє як один складний подразник. При цьому нервові зв'язки утворюються не тільки у відповідь на самі подразники, але і на їх ставлення - тимчасове, просторове і ін. (Так званий рефлекс на відношення). В результаті в корі великих півкуль відбувається процес інтеграції, або складного синтезу.

Другий вид нервових зв'язків, що утворюються при впливі комплексного подразника, - це зв'язки в межах різних аналізаторів, виникнення яких І. М. Сеченов пояснював існуванням асоціацій (зорових, кінестетичних, відчутних і т. Д.). Ці асоціації у людини обов'язково супроводжуються слуховим образом слова, завдяки якому сприйняття набуває цілісний характер. Наприклад, якщо вам зав'язати очі і дати в руки кулястий предмет, попередньо сказавши, що це їстівний предмет, і при цьому ви можете відчувати його своєрідний запах, спробувати його смак, то ви без праці зрозумієте, з чим маєте справу. У процесі роботи з цим знайомим, але невидимим для вас в даний момент предметом ви обов'язково подумки назвете його, т. Е. Відбудеться відтворення слухового образу, який за своєю суттю є своєрідним узагальненням властивостей предмета. В результаті ви зможете описати навіть те, що в даний момент не спостерігаєте. Отже, завдяки зв'язкам, що утворюються між аналізаторами, ми відображаємо в сприйнятті такі властивості предметів або явищ, для сприйняття яких немає спеціально пристосованих аналізаторів (наприклад, величина предмета, питома вага та ін.).

Таким чином, в основі складного процесу побудови образу сприйняття лежать системи внутріаналізаторних і міжаналізаторних зв'язків, які забезпечують найкращі умови бачення подразників і облік взаємодії властивостей предмета як складного цілого.

3. Основні властивості і види сприйняття

З'ясувавши суть поняття «сприйняття» і розібравши його фізіологічні механізми, ми приступаємо до розгляду основних властивостей сприйняття як пізнавального психічного процесу. До основних властивостей сприйняття

слід віднести наступні: предметність, цілісність, структурність, константність, осмисленість, апперцепція, активність.

Предметність сприйняття - це здатність відображати об'єкти і явища реального світу не у вигляді набору не пов'язаних один з одним відчуттів, а у формі окремих предметів. Слід зазначити, що предметність не є вродженою властивістю сприйняття. Виникнення і вдосконалення цієї властивості відбувається в процесі онтогенезу, починаючи з першого року життя дитини. І. М. Сеченов вважав, що предметність формується на основі рухів, що забезпечують контакт дитини з предметом. Без участі руху образи сприйняття не мали б якості предметності, т. Е. Віднесеності до об'єктів зовнішнього світу.

Заговоривши про роль руху в забезпеченні предметності сприйняття, ми не можемо не зупинитися на більш детальному розгляді моторного компонента сприйняття. До моторним компонентів відносяться: рух руки, обмацує предмет; рухи ока, що просліджує видимий контур; руху гортані, які відтворюють звук, і т. д.

Взагалі, слід відзначити, що в роботі очей і рук є багато спільного. Так, очі, як і руки, послідовно оглядають, або «обмацують», контури малюнка і предмета. Рухи очей різноманітні і виконують багато функцій. При зоровому сприйнятті мають місце мікро- і макрорухи очей. Якщо спостерігач пильно дивиться в якусь точку нерухомого предмета, то суб'єктивно у нього виникає уявлення, що він фіксує цю точку нерухомим поглядом. Однак реєстрація рухів очей показує, що в дійсності зорове сприйняття супроводжується мимовільними і непомітними для спостерігача мікрорухами. Таким чином, можливість предметного сприйняття значною мірою обумовлена присутністю в процесі сприйняття моторного компонента. Причому це справедливо не тільки для зорового або осязательного сприйняття. Це характерно і для інших модальностей. Так, почувши звук або відчувши запах, ми здійснюємо певні орієнтовні руху щодо джерела роздратування. Однак, як і в разі мікрорухи очей, ці орієнтовні руху часто вже не усвідомлюються людиною.

Іншим властивістю сприйняття є цілісність. На відміну від відчуття, що відображає окремі властивості предмета, сприйняття дає цілісний образ предмета. Він складається на основі узагальнення одержуваної у вигляді різних відчуттів інформації про окремі властивості і якості предмета. Компоненти відчуття настільки міцно пов'язані між собою, що єдиний складний образ предмета виникає навіть тоді, коли на людину безпосередньо діють тільки окремі властивості або окремі частини об'єкта. Цей образ виникає условнорефлекторно внаслідок зв'язку між різними відчуттями. Або, кажучи іншими словами, цілісність сприйняття виражається в тому, що навіть при неповному відображенні окремих властивостей сприйманого об'єкта відбувається уявне добудовування отриманої інформації до цілісного образу конкретного предмета.

З цілісністю сприйняття пов'язана і його структурність. Дана властивість полягає в тому, що сприйняття в більшості випадків не є проекцією наших

миттєвих відчуттів і не є простою їх сумою. Ми сприймаємо фактично абстраговану від цих відчуттів узагальнену структуру, яка формується протягом деякого часу. Наприклад, якщо людина слухає якусь мелодію, то почуті раніше ноти ще продовжують звучати у нього в свідомості, коли надходить інформація про звучання нової ноти. Зазвичай слухає розуміє мелодію, тобто сприймає її структуру в цілому. Очевидно, що остання з почутих нот сама по собі не може бути основою для такого розуміння - в свідомості слухача продовжує звучати вся мелодія з різноманітними взаємозв'язками входять до неї елементів. Таким чином, сприйняття доводить до нашої свідомості структуру предмета або явища, з яким ми зіткнулися в реальному світі.

Наступним властивістю сприйняття є константність. Константною називається відносна сталість деяких властивостей предметів при зміні умов їх сприйняття. Наприклад, що рухається далеко вантажний автомобіль буде нами як і раніше сприйматися як великий об'єкт, незважаючи на те, що його зображення на сітківці ока буде значно менше, ніж його зображення, коли ми стоїмо біля нього.

Завдяки властивості константності, що виявляється в здатності перцептивної системи компенсувати зміни умов сприйняття, ми сприймаємо навколишні нас предмети як відносно постійні. Найбільшою мірою константність спостерігається при зоровому сприйнятті кольору, величини і форми предметів.

Так, константність сприйняття кольору полягає у відносній незмінності видимого кольору при зміні освітлення. Наприклад, шматок вугілля в літній сонячний полудень буде приблизно в восьмій-дев'ятій раз світліше, ніж крейда в сутінки. Однак ми сприймаємо його забарвлення як чорну, а не білу. У той же час колір крейди навіть в сутінках для нас буде білим. Слід зазначити, що явище константності кольору обумовлюється сукупною дією ряду причин, в тому числі адаптацією до загального рівня яскравості зорового поля світлосним контрастом, а також уявленнями про дійсний колір предметів і умов їх освітленості.

Константність сприйняття величини предметів виражається в відносній сталості видимої величини предметів при їх різній віддаленості. Наприклад, наведена вище ілюстрація з вантажним автомобілем. Інший приклад - зростання одного і того ж людини з відстані 3,5 і 10 метрів сприймається нами як незмінний, хоча величина зображення цієї людини на сітківці ока в залежності від віддаленості буде різною. Це пояснюється тим, що при порівняно невеликій віддаленості предметів сприйняття їх величини визначається не тільки величиною образу на сітківці, а й дією ряду факторів. Таким додатковим, але досить суттєвим фактором є напруга очних м'язів, пристосовуються до фіксування предмета на різних відстанях. В результаті інформація про ступінь напруженості очних м'язів передається в мозок і враховується в складній аналітичній роботі перцептивної системи, виконуваної нею при оцінці росту людини.

Константність сприйняття форми предметів полягає у відносній незмінності сприйняття при зміні положення предметів по відношенню до лінії погляду спостерігача. З кожною зміною положення предмета щодо очей форма його зображення на сітківці змінюється (наприклад, можна дивитися на предмет прямо, збоку, з тильного боку і т. Д.). Однак завдяки руху очей по контурних лініях предметів і виділення характерних поєднань контурних ліній, відомих нам по минулому досвіду, форма сприйманого предмета для нас залишається постійною.

Джерелом константності сприйняття є активні дії перцептивної системи. Багаторазове сприйняття одних і тих же предметів при різних умовах забезпечує сталість (інваріантність, незмінну структуру) перцептивного образу щодо мінливих умов, а також рухів самого рецепторного апарату. Таким чином, властивість константності пояснюється тим, що сприйняття являє собою своєрідну саморегулюючу дію, що має механізм зворотного зв'язку і підстроюється до особливостей сприйманого об'єкта і умов його існування. Без константності сприйняття людина не змогла б орієнтуватися в нескінченно різноманітному і мінливому світі.

Попередній перцептивний досвід відіграє велике значення в процесі сприйняття. Більш того, особливості сприйняття визначаються всім попереднім практичним і життєвим досвідом людини, оскільки процес сприйняття невіддільний від діяльності.

Слід зазначити, що сприйняття залежить не тільки від характеру роздратування, але і від самого суб'єкта. Сприймають не око і вухо, а конкретна жива, людина. Тому в сприйнятті завжди позначаються особливості особистості людини. Залежність сприйняття від загального змісту нашої психічної життя називається апперцепцією.

Величезну роль в апперцепції грають знання людини, її попередній досвід, її минула практика. Наприклад, якщо вам пред'явити ряд незнайомих фігур, то вже на перших фазах сприйняття ви спробуєте знайти якісь еталони, за допомогою яких можна було б охарактеризувати сприймається об'єкт. У процесі сприйняття, для того щоб класифікувати те, що сприймаєте, ви будете висувати і перевіряти гіпотези про належність об'єкта до тієї чи іншої категорії предметів. Таким чином, при сприйнятті активізується минулий досвід. Тому один і той же предмет може по-різному сприйматися різними людьми.

Знання і досвід роблять значний вплив на точність і ясність сприйняття. Наприклад, не пізнаючи при сприйнятті іноземної мови малознайомі слова, ми тим не менше безпомилково розбираємо рідну мову навіть тоді, коли слова вимовляються невиразно.

Зміст сприйняття визначається і поставленим перед людиною завданням, і мотивами його діяльності, його інтересами і спрямованістю. Наприклад, той, хто мало цікавиться технікою, найчастіше бачить тільки грубі відмінності в автомобілях різних конструкцій і не помічає багатьох інших конструктивних особливостей.

Істотне місце в апперцепції займають установки і емоції, які можуть змінювати зміст сприйняття. Наприклад, контролер ОТК на виробництві легко знаходить браковані деталі не тільки тому, що добре вміє це робити, а тому що в результаті професійної діяльності у нього виробилася установка на сприйняття перевіряються їм виробів саме з цього боку. Аналогічну картину ми спостерігаємо і щодо емоційного забарвлення сприймають інформації. Так, мати сплячу дитину може не чути шуму вулиці, але миттєво реагує на будь-який звук, що доноситься з боку дитини.

Явище помилкового (помилкового) або спотвореного сприйняття називається ілюзією сприйняття. Ілюзії спостерігаються в будь-яких видах сприйняття (зорового, слухового та ін.). Природа ілюзій визначається не тільки суб'єктивними причинами, такими як установка, спрямованість, емоційне ставлення і т. П., А й фізичними факторами і явищами: освітленість, положення в просторі та ін.

Наступною властивістю сприйняття є його **осмисленість**. Хоча сприйняття виникає при безпосередній дії подразника на органи чуття, перцептивні образи завжди мають певне смислове значення. Як ми вже говорили, сприйняття людини як найтісніше пов'язане з мисленням. Зв'язок мислення і сприйняття насамперед виражається в тому, що свідомо сприймати предмет - це значить подумки назвати його, тобто віднести до певної групи, класу, зв'язати його з певним словом. Навіть, побачивши незнайому предмета ми намагаємося встановити в ньому схожість з іншими предметами. Отже, сприйняття не визначається просто набором подразників, які впливають на органи чуття, а представляє собою постійний пошук найкращого тлумачення наявних даних.

Процес осмислення сприйнятої інформації може бути представлений структурно-логічною схемою. На першому етапі процесу сприйняття відбувається виділення комплексу стимулів з потоку інформації і прийняття рішення про те, що вони належать до одного і того ж певного об'єкту. На другому етапі відбувається пошук в пам'яті аналогічного чи близького за складом відчуттів комплексу ознак, за якими можна ідентифікувати об'єкт. На третьому етапі відбувається віднесення сприйнятого об'єкта до певної категорії з подальшим пошуком додаткових ознак, що підтверджують або спростовують правильність прийнятого рішення. І нарешті, на четвертому етапі формується остаточний висновок про те, що це за об'єкт, з приписуванням йому ще не сприйнятих властивостей, характерних для об'єктів одного з них класу. Таким чином, сприйняття - це в значній мірі інтелектуальний процес.

Говорячи про основні властивості сприйняття, ми не можемо не зупинитися ще на одній, не менше істотній властивості сприйняття як психічного процесу. Це властивість - **активність (або вибірковість)**. Вона полягає в тому, що в будь-який момент часу ми сприймаємо тільки один предмет або конкретну групу предметів, в той час як інші об'єкти реального світу є фоном нашого сприйняття, т. Е. Не відбиваються в нашій свідомості.

Наприклад, ви слухаєте лекцію або читаєте книгу і зовсім не звертаєте уваги на те, що відбувається у вас за спиною. Ви сприймаєте або мову лектора, або текстовий зміст книги, оскільки ваше сприйняття направлено (тобто активовано) саме на це, але так було до тих пір, поки я не сказав вам про це. Сказавши про те, що ви не звертаєте уваги на те, що відбувається у вас за спиною, я перенаправив на певний період часу вашу увагу на інший просторовий ділянку, і ви стали сприймати ті предмети, які знаходяться навколо вас, в тому числі і за вашої спиною, т. е. ті предмети, які хвилину тому ніяк не були представлені у вашій свідомості.

Таким чином, ми можемо вважати, що природа активності сприйняття обумовлена самою природою нашої свідомості.

Познайомившись з основними властивостями сприйняття, давайте відповімо на питання, які основні види сприйняття існують. Спираючись на сучасну психологічну літературу, можна виділити кілька підходів до класифікації сприйняття. В основі однієї з класифікацій сприйняття, так само як і відчуттів, лежать відмінності в аналізаторах, що беруть участь в сприйнятті. Відповідно до того, який аналізатор (або яка модальність) грає в сприйнятті переважну роль, розрізняють зорове, слухове, дотикове, кінестетичне, нюхові і смакові сприйняття.

Зазвичай сприйняття - результат взаємодії ряду аналізаторів. Рухові відчуття в тій чи іншій мірі беруть участь у всіх видах сприйняття. Як приклад можна назвати дотикове сприйняття, в якому беруть участь тактильний і кінестетичний аналізатори. Аналогічно в слуховому і зоровому сприйнятті також бере участь руховий аналізатор. Різні види сприйняття рідко зустрічаються в чистому вигляді. Зазвичай вони комбінуються, і в результаті виникають складні види сприйняття. Так, сприйняття учнем тексту на уроці включає зорове, слухове і кінестетичне сприйняття.

Основою іншого типу класифікації типів сприйняття є форми існування матерії: простір, час і рух. Відповідно до цієї класифікації виділяють сприйняття простору, сприйняття часу і сприйняття руху.

4. Індивідуальні відмінності в сприйнятті і його розвиток у дітей

Сприйняття багато в чому залежить від особливостей особистості. Наші знання, інтереси, звичні установки, емоційне ставлення до того, що впливає на нас, впливають на процес сприйняття об'єктивної реальності. Оскільки всі люди розрізняються як за своїми інтересами і настановами, так і з цілої низки інших характеристик, ми можемо стверджувати, що існують індивідуальні відмінності в сприйнятті.

Індивідуальні відмінності в сприйнятті великі, але все ж можна виділити певні типи цих відмінностей, характерні не для однієї конкретної людини, а для цілої групи людей. До їх числа в першу чергу необхідно віднести відмінності між цілісним і деталізуючим, або синтетичним і аналітичним, сприйняттям.

Цілісний, або синтетичний, тип сприйняття характеризується тим, що у схильних до нього осіб найяскравіше представлено загальне враження від

предмета, загальний зміст сприйняття, загальні особливості того, що сприйнято. Люди з цим типом сприйняття найменше звертають увагу на деталі і на подробиці. Вони не виділяють їх спеціально, а якщо схоплюють, то не в першу чергу. Тому багато деталей залишаються непоміченими ними. Вони більше вловлюють зміст цілого, ніж детальний зміст і особливо його окремі частини. Для того щоб побачити деталі, їм доводиться ставити собі спеціальне завдання, виконання якої часом дається їм насилу.

Особи з іншим типом сприйняття - деталізуючим, або аналітичним, - навпаки, схильні до чіткого виділення деталей і подробиць. Саме на це спрямовано їх сприйняття. Предмет або явище в цілому, загальний зміст того, що було сприйнято, відходить для них на другий план, іноді навіть зовсім не помічається. Для того щоб зрозуміти суть явища або адекватно сприйняти будь-якої предмет, їм необхідно поставити перед собою спеціальну задачу, виконати яку їм не завжди вдається. Їхні розповіді завжди наповнені подробицями і описом приватних деталей, за якими дуже часто втрачається сенс цілого.

Наведені вище характеристики двох типів сприйняття характерні для крайніх полюсів. Найчастіше вони доповнюють один одного, оскільки найбільш продуктивно сприйняття, що спирається на позитивні характеристики обох типів. Однак навіть крайні варіанти не можна розглядати як негативні, оскільки дуже часто вони визначають те своєрідність сприйняття, яке дозволяє людині бути неординарною особистістю.

Існують і інші типи сприйняття, наприклад описовий та пояснювальний. Особи, що відносяться до описового типу, обмежуються фактичною стороною того, що бачать і чують, не намагаються пояснити собі суть сприйнятого явища. Рушійні сили вчинків людей, подій або будь-яких явищ залишаються поза полем їхньої уваги. Навпаки, особи, що відносяться до пояснювальної типу, не задовольняються тим, що безпосередньо дано в сприйнятті. Вони завжди прагнуть пояснити побачене або почуте. Цей тип поведінки частіше поєднується з цілісним, або синтетичним, типом сприйняття.

Також виділяють об'єктивні і суб'єктивні типи сприйняття. Для об'єктивного типу сприйняття характерно суворе відповідність тому, що відбувається в дійсності. Особи ж з суб'єктивним типом сприйняття виходять за межі того, що їм дано фактично, і привносять багато від себе. Їх сприйняття підпорядковане суб'єктивного відношенню до того, що сприймається, підвищено упередженої оцінки, котрий склався раніше упередженого ставлення. Такі люди, розповідаючи про що-небудь, схильні передавати не те, що сприйняли, а свої суб'єктивні враження про це. Вони більше говорять про те, що відчували або що думали в момент подій, про які вони розповідають.

Велике значення серед індивідуальних відмінностей сприйняття відіграють відмінності в спостережливості.

Спостережливість - це вміння помічати в предметах і явищах те, що в них мало помітно, не кидається само собою в очі, але що істотно чи характерно з будь-якої точки зору. Характерною ознакою спостережливості є швидкість, з якою сприймається щось малопомітне. Спостережливість властива далеко не всім людям і не в однаковій мірі. Відмінності в спостережливості в значній мірі залежать від індивідуальних особливостей особистості. Так, наприклад, допитливість є чинником, що сприяє розвитку спостережливості.

Оскільки ми торкнулися проблеми спостережливості, то слід зазначити, що існують відмінності сприйняття за ступенем навмисності. Прийнято виділяти ненавмисне (або мимовільне) і навмисне (довільне) сприйняття. При ненавмисному сприйнятті ми не керуємося заздалегідь поставленою метою або завданням - сприйняти даний предмет. Сприйняття направляється зовнішніми обставинами. Навмисне сприйняття, навпаки, з самого початку регулюється завданням - сприйняти той чи інший предмет або явище, ознайомитися з ним. Навмисне сприйняття може бути включено в будь-яку діяльність і здійснюватися по ходу її виконання. Але іноді сприйняття може виступати і як відносно самостійна діяльність. Сприйняття як самостійна діяльність особливо ясно виступає в спостереженні, яке представляє собою навмисне, планомірне і більш-менш тривалий (хоча б і з перервами) сприйняття з метою простежити протягом будь-якого явища або ті зміни, які відбуваються в об'єкті сприйняття. Тому спостереження - це активна форма чуттєвого пізнання людиною дійсності, а спостережливість може розглядатися як характеристика активності сприйняття.

Виключно велика роль активності спостереження. Вона виражається як в розумовій діяльності, що супроводжує спостереження, так і в руховій діяльності спостерігача. Оперуючи предметами, діючи з ними, людина краще пізнає багато їх якості та властивості. Для успіху спостереження важлива його плановість і систематичність. Гарне спостереження, спрямоване на широке, різнобічне вивчення предмета, завжди проводиться за чітким планом, визначеною системою, з розглядом одних частин предмета слідом за іншими в певній послідовності. Тільки при такому підході спостерігач нічого не пропустить і не буде повертатися вдруге до того, що було сприйнято.

Однак спостережливість, як і сприйняття в цілому, не є вродженою характеристикою. Новонароджена дитина не в змозі сприймати навколишній світ у вигляді цілісної предметної картини. Здатність предметного сприйняття у дитини проявляється значно пізніше. Про первісному виділенні дитиною предметів з навколишнього світу і їх предметному сприйнятті можна судити по розгляданню дитиною цих предметів, коли він не просто на них дивиться, а розглядає, немов обмацує своїм поглядом.

На думку Б. М. Теплова, ознаки предметного сприйняття у дитини починають проявлятися в ранньому дитячому віці (два-чотири місяці), коли починають формуватися дії з предметами. До п'яти-шести місяців у дитини відзначається зростання випадків фіксації погляду на предметі, яким він

оперує. Однак на цьому розвиток сприйняття не зупиняється, а, навпаки, тільки починається. Так, на думку А. В. Запорожця, розвиток сприйняття відбувається і в більш пізньому віці. При переході від переддошкільного до дошкільного віку під впливом ігрової та конструктивної діяльності у дітей складаються складні види зорового аналізу і синтезу, включаючи здатність подумки розчленовувати сприймається об'єкт на частини в зоровому полі, досліджуючи кожную з цих частин окремо і потім об'єднуючи їх в одне ціле.

У процесі навчання дитини в школі активно відбувається розвиток сприйняття, яке в цей період проходить кілька етапів. Перший етап пов'язаний із становленням адекватного образу предмета в процесі маніпуляції цим предметом. На наступному етапі діти знайомляться з просторовими властивостями предметів за допомогою рухів рук і очей. На наступних, більш високих щаблях психічного розвитку діти набувають здатність швидко і без будь-яких зовнішніх рухів пізнавати певні властивості сприймаються об'єктів, відрізнити їх на основі цих властивостей один від одного. Причому в процесі сприйняття вже не беруть участі будь-які дії або руху.

Можна запитати, що є найважливішою умовою розвитку сприйняття? Такою умовою є праця, який у дітей може проявлятися не тільки в формі суспільно корисної праці, наприклад щодо виконання своїх домашніх обов'язків, а й у формі малювання, ліплення, заняття музикою, читанням і ін., Т. Е. У формі різноманітної пізнавальної предметної діяльності. Не менш важливо для дитини участь у грі. В процесі гри дитина розширює не лише свій руховий досвід, а й уявлення про те, які предмети.

Наступне, не менш цікаве питання, яке ми повинні задати собі - це питання про те, як і в чому виявляються особливості дитячого сприйняття в порівнянні з дорослою людиною? Перш за все, дитина робить велику кількість помилок при оцінці просторових властивостей предметів. Навіть лінійний окомір у дітей розвинений значно гірше, ніж у дорослого. Наприклад, при сприйнятті довжини лінії помилка дитини може бути приблизно в п'ять разів більше, ніж у дорослої людини. Ще більшу трудність представляє для дітей сприйняття часу. Дитині дуже важко опанувати такими поняттями, як «завтра», «вчора», «раніше», «пізніше».

Певні труднощі виникають у дітей при сприйнятті зображень предметів. Так, розглядаючи малюнок, розповідаючи, що на ньому намальовано, діти дошкільного віку часто роблять помилки в розпізнаванні зображених предметів і називають їх неправильно, спираючись на випадкові або малоістотні ознаки.

Важливу роль у всіх цих випадках грає недостатність знань дитини, невеликий його практичний досвід. Цим же обумовлюється і ряд інших особливостей дитячого сприйняття: недостатнє вміння виділити головне в тому, що сприймається; пропуск багатьох деталей; обмеженість сприймають інформації. Згодом ці проблеми усуваються, і до старшого шкільного віку сприйняття дитини практично не відрізняється від сприйняття дорослого.

5. Предмет і фон в сприйнятті

У кожен момент часу на наші органи чуття діє багато предметів, але не всі вони сприймаються однаково. Одні з них виділяються нами, виступають «на передній план», і ми зосереджуємося на них. Інші - немов відходять «на задній план», в даному разі зливаються один з одним, сприймаються менш ясно. Відповідно до ці розрізняють предмет, або об'єкт, сприйняття, т. Е. Те, на чому зосереджена в даний момент сприйняття, і фон, який утворюють всі інші предмети, що діють на нас в цей же час, але відступаючи, в порівнянні з об'єктом сприйняття, «на задній план».

Для того щоб наочно уявити суть даної проблеми, наведемо кілька прикладів. Коли ми дістаємо книгу з книжкової шафи, ми сприймаємо багато інших книг, але предметом, або об'єктом, сприйняття є лише та книга, яка нам необхідна в даний момент і яку ми шукаємо. Всі інші книги сприймаються нами тільки як фон. Те ж саме буває і в інших модальності сприйняття. Наприклад, ми йдемо і з ким-то розмовляємо. При цьому ми чуємо слова не тільки нашого співрозмовника, але і багато інших звуки. Однак слова переконливо говорить сприймаються нами більш чітко, як предмет, а всі інші звуки сприймаються менш чітко, т. Е. Є фоном.

Спочатку відмінність між фігурою (предметом) і фоном виникло в образотворчому мистецтві. У психології дана проблема вперше стала розглядатися як самостійна датським психологом Е. Рубіном. Фігурою прийнято називати замкнуту, яка виступає вперед, залучає увагу частина феноменологічного поля, а все, що оточує фігуру, являє собою фон.

Слід зазначити, що співвідношення предмета і фону - це співвідношення динамічне. Те, що в даний момент належить до фону, може через деякий час стати предметом, і навпаки, те, що було предметом, може стати фоном. Підтвердженням цього є наступний приклад. На рис. зображена біла ваза на тлі чорного кола, але якщо уважно придивитися до даного малюнку, то можна помітити, що фон також несе певне смислове значення. В іншому випадку можна побачити, що зображено над ваза, а профілі людських облич.

Виділення предмета з фону пов'язано з особливостями нашого сприйняття, а саме з предметністю сприйняття. Ми виділяємо предмет з фону для того, щоб краще з ним ознайомитися, але це виділення відбувається не завжди. Легше виділяється те, що в дійсності є окремим предметом і добре знайоме з минулого досвіду. Ми без праці виділяємо речі, які нас оточують, людей, тварин і ін. Набагато гірше виділяються окремі частини предмета. У цьому випадку часто потрібно зусилля для того, щоб сприйняти частина як особливий об'єкт. Наприклад, ми не відразу виділяємо частину слова, яке читаємо, або частина будь-якого малюнка, який розглядаємо. Саме на цьому побудовані зустрічаються в дитячих журналах завдання, в яких потрібно знайти різницю між двома схожими малюнками.

Виділення предмета з фону насамперед залежить від ступеня відмінності між ними. Чим більше предмет і фон відрізняються один від одного, тим легше предмет виділяється з фону. Наприклад, істотну роль грає відмінність за кольором між фоном і предметом. Контрастні кольори особливо сприятливі для виділення предмета з фону. Так, слово, написане крейдою на

класній дошці, добре помітно і зовсім непоміченим може бути виправлення в зошиті учня, зроблене учителем тими ж чорнилом, якими пише учень.

Виділення предмета утруднено також в тому випадку, якщо предмет знаходиться в оточенні подібних предметів. Наприклад, досить важко простежити по карті течію річки, якщо вона оточена іншими річками. Отже, для того щоб полегшити виділення об'єкта з фону, необхідно посилити його відміну. І навпаки, там, де треба ускладнити виділення предмета з фону, необхідно зменшити їх відмінність.

Виділення предмета з фону полегшує, по-перше, знання того, що треба знайти, особливо якщо це конкретний образ предмета. По-друге, виділення предмета з фону полегшує можливість обвести контури предмета або перебрати предмети руками, т. Е. Можливість маніпуляції предметами. По-третє, виділення предмета з фону полегшує досвід подібної діяльності.

Це пов'язано з тим, що, по-перше, ви вже знайомі з варіантом даного малюнка і готові до зустрічі з його модифікаціями; по-друге, ми поміняли співвідношення кольорів; по-третє, ми частково змінили феноменологічне поле нашого сприйняття, змінивши обриси вази.

6. Взаємовідносини цілого і частини в сприйнятті

Кожен предмет є складним цілим і має багато властивостей. Сприймаючи його як ціле, ми разом з тим сприймаємо і окремі його частини. Обидві ці сторони сприйняття найтіснішим чином пов'язані між собою: сприйняття цілого обумовлено сприйняттям його частин і властивостей, в той же час воно саме впливає на їх сприйняття.

Добре відомо, як сильно змінюється іноді сприйняття предмета, якщо ми пропустимо тільки одну його частину, або зауважимо її неправильно, або сприймемо як його частина то, що в дійсності до нього не має ніякого відношення. У всіх цих випадках ми легко можемо прийняти предмет за те, чим він фактично не є. Наприклад, при швидкому погляді на слово, схоже з іншими словами (наприклад «стать», схоже на «кол», «віл» і ін.) І написане окремо, поза будь-яким контекстом, ми легко можемо прочитати його невірною (замість « пол »-« гол »), якщо тільки одна з його букв буде написана недостатньо чітко (в даному випадку « п »).

Важливість ролі сприйняття частини в сприйнятті цілого не означає, що для впізнавання предмета необхідно сприймати всі його частини. Багато що з того, що є в об'єкті, зовсім не сприймається, або сприймається неявно, чи не може бути сприйнято в даний момент, але тим не менше ми дізнаємося предмет. Наприклад, коли ми розглядаємо малюнок, схематично зображує предмет, ми дізнаємося цей предмет. Це відбувається тому, що кожен предмет має характерні, тільки йому притаманні розпізнавальні ознаки. Відсутність саме цих ознак в сприйнятті заважає нам пізнати предмет, в той же час відсутність інших, менш суттєвих ознак при наявності в сприйнятті істотних не заважає дізнатися те, що ми сприймаємо.

Дане положення вірно не тільки по відношенню до малюнків, а й по відношенню до інших явищ. Наприклад, наведемо слово, в якому окремі букви пропущені:

«..ек..і. ест.о»

Навряд чи вам відразу вдасться дізнатися це слово, бо в ньому пропущені букви, які є розпізнавальними ознаками. Тепер спробуємо прочитати це слово за умови, що в ньому будуть відсутні несуттєві деталі, а розпізнавальні ознаки будуть присутні:

«Еле ... ич ... у»

Звичайно, це слово тепер впізнається. Це слово «електрику». Ми розглянули вплив сприйняття окремих частин на сприйняття цілого. Тепер давайте запитаємо себе, в чому виражається вплив, який чинить сприйняття цілого на сприйняття його окремих частин і на виділення різних сторін предмета? Це вплив виявляється насамперед у тому, що, сприймаючи ціле, ми не помічаємо іноді відсутності в ньому деяких його частин або, навпаки, наявності того, що в дійсності до нього не повинно ставитися. Чи не помічаємо ми іноді і спотворення окремих частин предмета. Наприклад, загальновідомо, що при читанні ми іноді не помічаємо помилок в тексті: пропусків букв, зайвих літер, заміни однієї літери інший. Пояснюється це тим, що при високому рівні навички читання кожне слово сприймається як ціле, і це впливає на сприйняття його окремих частин, робить їх сприйняття менш виразним.

Взаємовідносини сприйняття цілого і частини неоднаково на різних етапах ознайомлення з предметом. Причому істотну роль тут відіграють індивідуальні відмінності людей. Початковий період сприйняття у більшості людей характеризується тим, що на перший план виступає сприйняття цілого, без виділення окремих частин. У деяких людей спостерігається зворотне явище: в першу чергу розрізняються окремі частини предмета.

Відповідно до індивідуальних відмінностей по-різному протікає і другий етап сприйняття. Якщо спочатку сприймається загальна форма предмета без ясного розрізнення його окремих частин, то в подальшому частини об'єкта сприймаються все більш чітко. І навпаки, якщо спочатку виділялися тільки частини предмета, то відбувається його перехід до цілого. В кінцевому підсумку, як в тому, так і в іншому випадку, досягається сприйняття в цілому при досить ясному розрізненні його окремих частин.

Однак необхідно відзначити, що сприйняття цілого і його частин залежить не тільки від індивідуальних особливостей, але і від цілого ряду інших факторів. До їх числа в першу чергу необхідно віднести попередній досвід і установку. Наприклад, ми побіжно читаємо текст, часто пропускаючи помилки і помилки, тому що маємо достатній досвід читання, т. Е. Знаємо сенс сприймаються слів і виділяємо з цілого слова букви, які виконують роль розпізнавальних ознак. Але якщо запропонувати вам знайти в тексті помилки, то ви будете уважно всматрі-ваться в написання слів, при цьому в певних випадках навіть не будете вникати в зміст написаного. Отже, установка грає дуже важливу роль в організації вашого сприйняття.

Це можна проілюструвати і іншим прикладом. Так, на рис. представлений «Портрет молодої жінки»; розглядаючи даний малюнок, людина перш за все бачить витончений профіль відвернулася від

спостерігача молодій дівчині. Однак секрет цього малюнка криється в тому, що він відноситься до категорії так званих неоднозначних зображень. Насправді на цьому малюнку в одному зображенні втілені два «портрети». Малюнок містить не тільки зображення молоді жінки, а й баби. У цьому легко переконатися, якщо ви подумки представите собі замість витонченого профілю відвернулася від вас дівчата великий горбатий ніс старої, а замість маленького витонченого вуха побачите очей баби. Наочним підтвердженням такого бачення «Портрета молоді жінки» є рис. 2, на якому представлені два зображення, створених з рис. 1. Суттєвою особливістю цих зображень є те, що розпізнавальні ознаки, що характеризують зображення старої і дівчата, представлені окремо один від одного. В даному випадку варіант А відповідає зображенню молоді дівчини, а варіант Б - зображенню старої.

Чому більшість людей на рис. 1 перш за все бачать дівчину? Це відбувається не тільки тому, що більшість з нас спочатку сприймає зображення в цілому, але і тому, що зображення називається «Портрет молоді жінки». Назвавши так зображення, ми сформуvalи у спостерігача установку на сприйняття цього малюнка як зображення молоді жінки. Якщо ви пред'явіть цей малюнок без конкретної назви, то в його інтерпретації можуть бути різні варіанти.

Сформуvalи установку сприйняття можна не тільки використовуючи назву предмета або зображення. Інший спосіб - використовувати попередній досвід. Наприклад, якщо ви покажете випробуваному рис. 2, варіант Б («Портрет старої»), то, звичайно, він без особливих зусиль зможе його охарактеризувати як зображення старої. Якщо після цього ви покажете випробуваному рис. 1, при цьому ніяк його не називаючи, то більшість випробовуваних без праці побачить зображення старої. Якщо ж ви вчините навпаки, т. Е. Покажете спочатку варіант А, то випробовувані легко в малюнку 1. побачать «Портрет молоді жінки». Таким чином, сприйняття цілого і частини дійсно залежить від багатьох факторів. Причому особливості сприйняття окремих частин і цілого відчутно впливають на характер і зміст сприйманого об'єкта чи явища.

7. Сприйняття простору

Сприйняття простору і часу займає особливе місце серед усього, що ми сприймаємо. Всі предмети знаходяться в просторі, і будь-яке явище існує в часі. Просторові властивості притаманні всім предметам, так само як тимчасові особливості характерні для кожного явища чи події.

До просторовим властивостям предмета відносяться: величина, форма, положення в просторі.

У сприйнятті величини предмета істотну роль грає величина його зображення на сітківці. Чим більше зображення предмета на сітківці, тим більшим нам здається предмет. Цілком ймовірно, що величина зображення сприйманого предмета на сітківці ока залежить від величини зорового кута. Чим більше величина зорового кута, тим більше зображення на сітківці ока. Прийнято вважати, що закон зорового кута як закон сприйняття розміру

відкрив Евклід. З цього закону випливає, що сприймається розмір предмета змінюється прямо пропорційно розміру його ретінального зображення (рис.).

Цілком логічно, що ця закономірність зберігається при однаковій відстані від нас предметів. Наприклад, якщо довгу жердину знаходиться від нас в два рази далі, ніж палиця, яка в два рази коротше жердини, то кут зору, під яким ми бачимо ці предмети, однаковий і їх зображення на сітківці рівні один одному. В цьому випадку можна було б припустити, що ми будемо сприймати палицю і жердину як рівні за величиною предмети. Однак на практиці цього не відбувається. Ми чітко бачимо, що жердину набагато довше палиці. Сприйняття величини предмета зберігається і в тому випадку, якщо ми будемо відходити все далі і далі від предмета, хоча при цьому зображення предмета на сітківці ока буде зменшуватися. Це явище носить назву константності сприйняття величини предмета.

Сприйняття величини предмета визначається не тільки величиною зображення предмета на сітківці, а й сприйняттям відстані, на якому ми знаходимося від предмета. Дану закономірність можна виразити так:

Сприймається розмір = Зоровий кут \times Відстань.

Облік видалення предметів в основному здійснюється за рахунок нашого досвіду сприйняття предметів при мінливому відстані до них. Суттєвою підтримкою сприйняття величин предметів служить знання про приблизну величину предметів. Як тільки ми дізнаємося предмет, ми відразу сприймаємо його величину таким, яким воно є насправді. Взагалі слід зазначити, що константність величини значно підвищується, коли ми бачимо знайомі предмети, і значно зменшується при сприйнятті абстрактних геометричних форм. Також слід підкреслити, що константність сприйняття зберігається тільки в певних межах. Якщо ми знаходимося дуже далеко від предмета, то він нам здається менше, ніж насправді. Наприклад, коли ми летимо на літаку, то всі предмети, що знаходяться внизу, здаються нам дуже маленькими. Іншою особливістю сприйняття предмета в просторі є контраст предметів. Оточення, в якому знаходиться сприймається нами предмет, виявляє помітний вплив на його сприйняття. Наприклад, людина середнього зросту в оточенні високих людей здається значно менше свого справжнього зростання. Інший приклад - сприйняття геометричних фігур. Коло серед великих кіл здається значно менше, ніж коло такого ж діаметру, що знаходиться серед кіл значно меншого розміру (рис.). Подібне спотворення сприйняття, викликане умовами сприйняття, прийнято називати ілюзією.

На сприйняття величини предмета може впливати і те ціле, в якому знаходиться предмет. Так, наприклад, дві абсолютно рівні діагоналі двох паралелепіпедів сприймаються різними по довжині, якщо одна з них знаходиться в меншому, а інша - в більшому паралелепіпеді (рис.). Тут має місце ілюзія, викликана перенесенням властивості цілого на його окремі частини. На сприйняття предмета в просторі впливають і інші фактори. Наприклад, верхні частини фігури здаються більше нижніх, так само як вертикальні лінії здаються довшими горизонтальних. Крім того, на сприйняття величини предмета впливає колір предмета. Світлі предмети

здаються дещо більшими, ніж темні. Об'ємні форми, наприклад куля або циліндр, здаються менше відповідних плоских зображень.

Настільки ж складним, як сприйняття величини, є сприйняття форми предмета. Перш за все, слід зазначити, що при сприйнятті форми явище константності також зберігається. Наприклад, коли ми дивимось на квадратний або круглий предмет, що знаходиться збоку від нас, його проекція на сітківці буде виглядати як еліпс або як трапеція. Проте ми завжди бачимо один і той же предмет однаковим, мають одну і ту ж форму. Таким чином, сприйняття форми виявляється постійним і стійким, т. Е. Сталою. Основою цієї постійності є те, що враховується поворот предмета до нас. Причому, як і у випадку з сприйняттям величини, сприйняття форми в значній мірі залежить від нашого досвіду (рис.).

Сприйняття форми предмета, що знаходиться на значній відстані, може змінюватися. Так, дрібні деталі контуру в міру віддалення предмета зникають, і його форма набуває спрощений вид. Може змінюватися і форма в цілому. Наприклад, прямокутні предмети здаються округлими. Це пояснюється тим, що відстань між сторонами прямокутника біля його вершин ми бачимо в цих випадках під таким малим кутом зору, що перестаємо його сприймати, і вершини прямокутника як би втягуються всередину, тобто кути закругляються.

Дуже складний процес сприйняття об'ємної форми. Ми сприймаємо обсяг форми тому, що людські очі мають здатність бінокулярного зору. Бінокулярний ефект обумовлений тим, що людина дивиться двома очима. Суть бінокулярного ефекту полягає в тому, що коли обидва ока дивляться на один і той же предмет, зображення цього предмета на сітківці лівого і правого ока буде по-різному. Для того щоб в цьому переконатися, візьміть напіврозкритими книгу, поверніть до себе корінцем і поставте прямо перед собою. Потім дивіться на неї по черзі, то лівим, то правим оком. Ви помітите, що виглядає вона неоднаково, що пояснюється зміщенням зображення книги на сітківці в різні боки, при цьому одні і ті ж точки книги потрапляють не на координуючі точки сітківки, т. Е. На такі, які знаходяться на одному і тому ж відстані і в одному і тому ж напрямку від центру сітківки, а на диспаратні точки, розташовані в кожному оці на різній відстані від центру. При бінокулярний зір зміщення зображень на сітківці очей викликає враження одного, але об'ємного, рельєфного предмета.

Однак бінокулярний зір не є єдиною умовою об'ємного сприйняття предмета. Якщо ми подивимось на предмет одним оком, то все одно сприймемо його рельєф. Велику роль в сприйнятті об'ємної форми предмета відіграє знання об'ємних ознак даного предмета, а також розподіл світла і тіні на об'ємному предметі.

Сприйняття людиною простору має цілий ряд особливостей. Це обумовлено тим, що простір трьохмірний, і тому для його сприйняття необхідно задіяти цілий ряд спільно працюють аналізаторів. При цьому сприйняття простору може протікати на різних рівнях.

У сприйнятті тривимірного простору насамперед задіяні функції спеціального вестибулярного апарату, розташованого у внутрішньому вусі. Цей апарат має вигляд трьох заповнених рідиною вигнутих півколових трубок, розташованих у вертикальній, горизонтальній і сагітальній площинах. Коли людина змінює положення голови, що заповнює канали рідини перетікає, дратуючи волоскові клітини, і їх збудження викликає зміни у відчутті стійкості тіла (статичні відчуття).

Вестибулярний апарат тісно пов'язаний з окоруховими м'язами, і кожна зміна в ньому викликає рефлекторні зміни в положенні очей. Наприклад, при швидких змінах положення тіла в просторі спостерігаються пульсуючі рухи очей, звані ністагмом. Існує і зворотний зв'язок. Наприклад, при тривалій ритмічній зміні зорових подразнень (наприклад, при тривалому погляді на обертовий барабан з частими поперечними смугами) виникає стан нестійкості, що супроводжується нудотою. Взаємозв'язок вестибулярного і окорухового апаратів, що виявляється в оптико-вестибулярних рефlekсах, входить в якість одного з найбільш істотних компонентів в систему сприйняття тривимірного простору.

Другим апаратом, що забезпечує сприйняття простору, і перш за все його глибини, є апарат бінокулярного зору. Сприйняття глибини головним чином пов'язано зі сприйняттям віддаленості предметів і розташуванням їх відносно один одного. Бінокулярний зір - це одна з умов сприйняття віддаленості предметів. Наприклад, якщо в 3-4 метрах від людини натягнути нитку і потім зверху кидати м'ячик або кульку, то завдяки бінокулярного зору ми без праці побачимо, де падає кулька, - за ниткою або перед нею. Однак при монокулярному зорі людина не розрізнить, де по відношенню до натягнутою нитки падає предмет.

Істотну роль в сприйнятті видалення предметів, або просторової глибини, грає конвергенція і дивергенція очей, тому що для чіткого сприйняття предметів потрібно, щоб їх зображення падало на відповідні (кореспондуючі) точки сітківки лівого і правого ока, а це неможливо без конвергенції або дивергенції обох очей. Під конвергенцією розуміється зведення зорових осей очей за рахунок повороту очних яблук назустріч один одному. Наприклад, це відбувається при переході погляду з далекого предмета на близький. При зворотному переході - з близької на далекий предмет - спостерігається дивергенція очей, т. е. поворот їх в сторони, розведення зорових осей. Як конвергенція, так і дивергенція викликаються скороченням і розслабленням очних м'язів. Тому вони супроводжуються певними руховими відчуттями. Хоча ми зазвичай не помічаємо ці відчуття, в сприйнятті простору вони грають дуже істотну роль. Так, при конвергенції очей виникає незначна діспарантність зображень, з'являється відчуття віддаленості предмета або стереоскопічний ефект. При більшій діспарантності точок сітківки обох очей, на які падає зображення, виникає двоїння предмета. Таким чином, імпульси внаслідок відносного напруження м'язів очей, що забезпечують конвергенцію і зміщення зображення на

сітківці, є важливим джерелом інформації для сенсорних і перцептивних зон кори головного мозку і другим компонентом механізму сприйняття простору.

Поряд з відчуттями від конвергенції і дивергенції очей (при перекладі погляду з далекого предмета на близький і назад) ми отримуємо відчуття від акомодатії очі. Явище акомодатії полягає в тому, що форма кришталика при видаленні і наближенні предметів змінюється. Це досягається скороченням або розслабленням м'язів очі, що тягне за собою певні відчуття напруги або розслаблення, яких ми не помічаємо, але які сприймаються відповідними проекційними полями кори головного мозку.

Сприйняття простору не обмежується сприйняттям глибини. У сприйнятті простору важливу роль відіграє сприйняття розташування предметів по відношенню один до одного. Справа в тому, що при значній відстані предмета конвергенція і дивергенція припиняються, однак сприймається нами простір ніколи не носить симетричного характеру; воно завжди в більшій чи меншій мірі асиметрично, т. е. предмети розташовані від нас вгорі або внизу, праворуч або ліворуч, а також далі від нас або ближче до нас. Тому часто буває, що про віддаленість ми судимо за непрямыми ознаками: один предмет закриває інший, або контури одного предмета помітні більш, ніж контури іншого.

Крім того, слід зазначити, що різне положення предметів в просторі часто має першочергове значення для людини, навіть більше, ніж сприйняття віддаленості предмета або глибини простору, оскільки людина не просто сприймає простір або оцінює стан предметів, він орієнтується в просторі, а для цього він повинен отримувати певну інформацію про розташування предметів. Наприклад, коли нам потрібно орієнтуватися в розташуванні кімнат, зберегти план шляху і т. Д. Однак бувають ситуації, коли людині недостатньо інформації про розташування речей. Наприклад, на станції метро є два виходи. Вам потрібно вийти на певну вулицю. Як ви будете орієнтуватися, якщо не буде допоміжних табличок? Для забезпечення орієнтації в просторі потрібні додаткові механізми. Таким додатковим механізмом для людини виступають поняття «праве» і «ліве». За допомогою цих абстрактних понять людина здійснює складний аналіз зовнішнього простору. Формування цих понять пов'язано з виділенням провідної руки; для більшості людей це права рука. Цілком природно, що на певному етапі онтогенезу, коли ведуча права рука ще не виділена і система просторових понять засвоєна, сторони простору довгий час продовжують плутатися. Ці явища, характерні для певних стадій нормального розвитку, проявляються в так званому «дзеркальному листі», яке відзначається у багатьох дітей трьох-чотирьох років і затягується, якщо провідна (права) рука чомусь не виділяється.

Такий складний комплекс механізмів, що забезпечують сприйняття простору, вимагає, природно, настільки ж складною організації апаратів, які здійснюють центральну регуляцію просторового сприйняття. Таким центральним апаратом є третинні зони кори головного мозку, або «зони

перекриття», які об'єднують роботу зорового, тактильно-кінестетичного і вестибулярного аналізаторів.

8. Сприйняття руху і часу

Сприйняття руху здійснюється завдяки дуже складному механізму, природа якого ще не цілком з'ясована. У чому складність цього питання? Адже можна припустити, що сприйняття руху предметів обумовлено переміщенням зображення по сітківці ока. Однак це не зовсім так. Уявіть собі, що ви йдете по вулиці. Природно, зображення предметів переміщаються по вашій сітківці, але ви не сприймаєте предмети як рухомі, - вони знаходяться на місці (це явище називається константністю положення).

Чому ж ми сприймаємо рух матеріальних об'єктів? Якщо предмет рухається в просторі, то ми сприймаємо його рух внаслідок того, що він виходить з області найкращого бачення і цим змушує нас пересувати очі або голову, щоб знову фіксувати на ньому погляд. При цьому відбуваються два явища. По-перше, зміщення об'єкта по відношенню до положення нашого тіла вказує нам на його пересування в просторі. По-друге, мозок фіксує рух очей, що стежать за предметом. Друге особливо важливо для сприйняття руху, але механізм обробки інформації про рух очей дуже складний і суперечливий. Чи буде людина в стані сприймати рух, якщо йому зафіксувати голову і знерухомити очі? Ернст Мах знерухомила очі випробовуваних за допомогою спеціальної замазки, що не дозволяє повертати очі. Однак у випробовуваного виникало відчуття руху предметів (ілюзія переміщення предметів) кожен раз, коли він намагався повернути очі. Отже, в мозку фіксувалося не рух очей, а спроба рухати очима, т. Е. Для сприйняття руху важлива не аферентна інформація про рухи очей (сигнал про переміщення очей), а копія еферентної інформації (команди на переміщення очей).

Однак сприйняття руху не може бути пояснено тільки рухом очей, - ми сприймаємо одночасно рух в двох протилежних напрямках, хоча очей, очевидно, не може рухатися одночасно в протилежні сторони. У той же час враження руху може виникнути при відсутності його в реальності, наприклад якщо через невеликі тимчасові паузи чергувати на екрані ряд зображень, що відтворюють фази руху об'єкта (рис.). Це так званий стробоскопічний ефект, для виникнення якого окремі подразники повинні бути відокремлені один від одного певними проміжками часу. Пауза між суміжними подразниками повинна бути не менше 0,06 с. У тому випадку, коли пауза вдвічі менше, зображення зливаються; в тому випадку, коли пауза дуже велика (наприклад, 1 с), зображення усвідомлюються як роздільні; максимальна пауза, при якій має місце стробоскопічний ефект, дорівнює 0,45 с. Слід зазначити, що на стробоскопічному ефекті побудовано сприйняття руху в кінематографі.

У сприйнятті руху значну роль, безсумнівно, грають непрямі ознаки, що створюють опосередковане враження руху. Механізм використання непрямих ознак полягає в тому, що при виявленні деяких ознак руху здійснюється їх інтелектуальна обробка і виноситься судження тому, що предмет рухається. Так, враження руху може викликати незвичайне для

нерухомого предмета положення його частин. До числа «кінетичних положень», що викликають уявлення про рух, належать похиле положення, менша виразність обрисів предмета і безліч інших непрямих ознак. Однак не можна все ж тлумачити сприйняття руху як лежить за межами власне сприйняття інтелектуальний процес: враження руху може виникнути і тоді, коли ми знаємо, що руху насправді немає.

Всі теорії сприйняття руху можуть бути розбиті на дві групи. Перша група теорій виводить сприйняття руху з елементарних, наступних один за одним зорових відчуттів окремих точок, через які проходить рух, і стверджує, що сприйняття руху виникає внаслідок злиття цих елементарних зорових відчуттів (В. Вундт).

Теорії другої групи стверджують, що сприйняття руху має специфічне якість, що не зводиться до таких елементарних відчуттів. Представники цієї теорії говорять, що подібно до того, як, наприклад, мелодія не є простою сумою звуків, а якісно відмінним від них цілим, так і сприйняття руху несвідомих до суми складових це сприйняття елементарних зорових відчуттів. З цього положення виходить, наприклад теорія гештальтпсихології, найвідомішим представником якої є М. Вертгеймер.

Сприйняття руху є, по Вертгеймера, специфічним переживанням, відмінним від сприйняття самих рухомих предметів. Якщо є два послідовних сприйняття об'єкта в різних положеннях (а) і (б), то переживання руху не складається з цих двох відчуттів, а з'єднує їх, перебуваючи між ними. Це переживання руху Вертгеймер називає фі-феноменом.

Слід зазначити, що проводилося досить багато спеціальних робіт по дослідженню проблеми сприйняття руху з позиції гештальтпсихології. Наприклад, представники даного напрямку поставили перед собою питання: в силу яких умов при зміні просторових відносин в поле нашого зору одні з сприймаються об'єктів здаються рухомими, а інші - нерухомими? Зокрема, чому нам здається, що рухається місяць, а не хмари? З позицій гештальтпсихології рухомими сприймаються ті об'єкти, які явно локалізуються на деякому іншому об'єкті; рухається фігура, а не фон, на якому фігура сприймається. Так, при фіксації місяця на тлі хмар вона сприймається рухається. Ними було показано, що з двох предметів зазвичай рухаються здається менший. Рухомим також здається той предмет, який протягом досвіду зазнає найбільші кількісні або якісні зміни. Але дослідження представників гештальтпсихології НЕ розкрили суті сприйняття руху. Основним принципом, який регулює сприйняття руху, є осмислення ситуації в об'єктивної дійсності на основі всього минулого досвіду людини.

Сприйняття часу, незважаючи на важливість даної проблеми, вивчено набагато менше, ніж питання про сприйняття простору. Складність вивчення даного питання полягає в тому, що час не сприймається нами як явище матеріального світу. Про його перебігу ми судимо лише за певними ознаками.

Найбільш елементарними формами є процеси сприйняття тривалості та послідовності, в основі яких лежать елементарні ритмічні явища, відомі під

назвою «біологічного годинника». До них відносяться ритмічні процеси, що протікають в нейронах кори та підкоркових утворень. Наприклад, чергування сну і відпочинку. З іншого боку, ми сприймаємо час і під час будь-якої роботи, т. Е. Коли відбуваються певні нервові процеси, що забезпечують нашу роботу. Залежно від тривалості цих процесів, чергування збудження і гальмування, ми отримуємо певну інформацію про час. З цього можна зробити висновок про те, що в дослідженні сприйняття часу необхідно враховувати два основних аспекти: сприйняття тимчасової тривалості і сприйняття часовій послідовності.

Оцінка тривалості часового відрізка багато в чому залежить від того, якими подіями він був заповнений. Якщо подій було багато і вони були цікаві для нас, то час йшло швидко. І навпаки, якщо подій було мало або вони були не цікаві для нас, то час тягнувся повільно. Однак якщо доводиться оцінювати минулі події, то оцінка тривалості носить зворотний характер. Час, заповнене різноманітними подіями, ми переоцінюємо, часовий відрізок здається нам більш тривалим. І навпаки, чи не цікаве для нас час ми недооцінюємо, часовий відрізок здається нам незначним.

Оцінка тривалості часу залежить і від емоційних переживань. Якщо події викликають позитивне ставлення до себе, то час здається швидко йде. І навпаки, негативні переживання подовжують часовий відрізок.

Характерною особливістю часу є його незворотність. Ми можемо повернутися до того місця простору, звідки ми пішли, але ми не можемо повернути той час, який минув. Завдяки цьому ми сприймаємо плин часу, встановлюючи, в свою чергу, для цього об'єктивний порядок незворотною послідовності подій. Причому цей порядок ми встановлюємо на основі причинних залежностей проходження одних подій за іншими.

Крім встановлення порядку або послідовності попереднього і наступного подій ми з вами користуємося тимчасовою локалізацією, т. Е. Ми знаємо, що таке-то подія має відбутися в даний час. Локалізація часу можлива тому, що ми з вами користуємося певними величинами тимчасових інтервалів. Такими інтервалами можуть бути день, тиждень, місяць, рік, століття і т. П. Існування цих інтервалів можливо тому, що в них чергується певна зміна подій, наприклад візит і схід сонця. Так, за кількістю сходів ми можемо судити, скільки пройшло днів, тижнів, місяців, років.

Оскільки час - спрямована величина, вектор, однозначне його визначення передбачає не тільки систему одиниць вимірювань (секунда, хвилина, година, місяць, століття), але і постійну відправну точку, від якої ведеться рахунок. У цьому час радикально відрізняється від простору. У просторі всі крапки рівноправні. В часі повинна бути одна привілейована точка. Природною відправною точкою в часі є сьогоднішнє, яке розділяє час на попереднє йому минуле і подальше майбутнє. Воно одне начебто безпосередньо дано як щось наявне; від нього погляд спрямовується в минуле і майбутнє.

Однак і цей має своє становище в низці опосередкованих подій, т. Е. Існують точки, від яких ведеться літочислення часу. Такою точкою для

конкретної людини є його народження, для людства - певна загальноприйнята точка, наприклад народження Ісуса Христа.

Таким чином, в сприйнятті часу людиною необхідно виділити два аспекти: суб'єктивний і об'єктивно-умовний. Суб'єктивний аспект пов'язаний з нашою особистою оцінкою проходять подій, що, в свою чергу, залежить від заповнювання даного тимчасового періоду подіями, а також їх емоційного забарвлення. Об'єктивно-умовний аспект пов'язаний з об'єктивним плином подій і низкою умовно-договірних точок відліку, або інтервалів часу. Якщо перший аспект відображає наше відчуття часу, то другий аспект допомагає нам орієнтуватися в часі.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте сприйняття як пізнавальний психічний процес.
2. У чому полягає взаємозв'язок відчуття і сприйняття?
3. Що ви знаєте про теоріях розпізнавання образів?
4. Розкажіть про фізіологічні основи сприйняття. У чому полягає рефлексорна суть сприйняття?
5. Охарактеризуйте основні властивості сприйняття.
6. Що ви знаєте про ілюзії сприйняття?
7. Які ви знаєте класифікації форм сприйняття?
8. У чому виявляються індивідуальні відмінності в сприйнятті?
9. Розкрийте основні закономірності розвитку сприйняття у дітей.